

Лекція V. ПОБУТ ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА КОЗАЦТВА

1. Козацьке вбрання

Доба козацтва залишила по собі особливий стиль вбрання, який захоплював, викликав наслідування у наступних поколінь українців. З часом це вбрання стало одним із символів України, її волі й державності.

Козацьке вбрання формувалося протягом кількох століть. В ньому відбилися історичні та природні умови життя українського козацтва. Зокрема, постійний стан війни, потреба мати на похваті, при боці, на поясі, за поясом зброю і вільно нею користуватися породив прихильність до прилягаючого, приталеного типу вбрання. Дуже важливо було, щоб одяг дозволяв вільно виконувати рухи як руками, так і ногами, блискавично завдавати удари і відбивати ворога, діяти за системою козацьких бойових мистецтв. Тому сорочка мусила мати широкі рукава, а жупан бути приталеним, але мати широкі плечі і поли; широкі шаровари були зручними для верхової їзди і дозволяли здійснювати будь-які рухи ногами. Одяг мусив бути також пристосованим для всіляких видів господарювання, промислів, захищати від різних кліматичних впливів, легко одягатися і скидатися. Зрештою, мало значення і те, чи було вбрання міцним і недорогим у виготовленні.

Основою для формування козацького одягу було українське народне вбрання. Воно відповідало вимогам краси, зручності, міцності і простоти у виготовленні. Такі його форми як сорочка *чумачка*, свита, вовняний пояс, шкіряний пояс, пасок, або *очкур*, шапки мегерка, кучма, чоботи найпростішого крою, постолі, киреї, бурки, використовувались як щоденний та робочий одяг у козацькому середовищі протягом всієї історії.

Окремі форми і види козацького вбрання запозичувались у сусідніх народів – турків, татар, поляків. Згодом запозичене засвоювалось, перероблялось, доповнювалось і ставало своїм, рідним. Припускають, що *жупан* потрапив в Україну через Польщу. Так само шовкові пояси. Але одне незаперечно – їх запозичено зі сходу, а в 17 ст. це вже був широко відомий і поширений одяг. Збагатилися також і форми головних уборів. Крім округлих та стіжкоподібних мегерок з'явилися високі, стовбуваті шапки з денцем опуклої форми, з натяком на майбутній *шлик*, отримали розповсюдження мегерки з продовгуватим верхом стіжкової форми, загнутим «на бакир», зі стовбуватим верхом жорсткої конструкції. З'являється шапка високого округлого типу, що чомусь найчастіше зображується в «Козаках Мамаях», очевидно кримсько-татарського походження. Зображень класичної, дійсно козацької, смушкової шапки зі шликом з 17 ст. до нас не дійшло. Хоча вона згадується в козацьких думках, наприклад, «Козак Голота» або «Хвесько Ганджа Андибер». Збереглися лише зображення з 18 та 19 ст. Таке ошатне вбрання, як кунтуш або черкеска на козацьких портретах 17 ст. цілком відсутнє. Знаходимо його тільки на деяких магнатських портретах з Олеського замку та на зображенні Адама *Кисіля*, що свідчить про обмежене побутування в цей період таких типів одягу. Кунтуші проникають в козацьке середовище вже у 18 ст. і стають неодмінними складовими масового козацького вбрання і в такому вигляді переходять у наступне 19 ст.

Видозмінюючись на власній основі, що корінням сягала Київської Русі, *чоботи* також зазнавали різних впливів, як європейської, так і східної моди. В 16–17 ст. підбори на козацьких чоботях майже не зустрічались. Їх замінювали шматочки шкіри, що вшивалися в п'ятку підошви і утворювали помітне потовщення разом з набитою не пласко, а ребром заокругленою підківкою. Так само, до речі, шилися і польські, драгунські й жовнірські чоботи. Форма козацьких чобіт вже тоді виявила основні напрямки у подальшому розвитку взуття – халяви прями і прилеглі по формі ноги, високі й низькі; носки гострі, заокруглені і тупі. У другій половині 18 ст. чоботи отримують підбори, а підківки набиваються пласко.

Шаровари теж зазнали деяких змін. У 17 ст. прикраси на них мав тільки очкур і зав'язки на холошах, а у 18 ст. почали прикрашати галунами зовнішній бік холош по всій довжині, а також робити низький напуск шароварів, зав'язуючи холоші поверх чобіт.

Козацька зачіска, яка теж є складовою частиною вбрання, пережила свою історію. Отримана у спадок від князівських дружинників як ознака воїна, вона крім того стала знаком волі. Під час Хмельниччини вся Україна покозачилась і замайоріла чубами. Пізніше, в часи занепаду Гетьманщини, цю зачіску зберегли лише запорожці. Вони й продовжували носити чуби аж до повної втрати особності свого війська, вже на Кубані. Городові ж козаки почали стригтися «під макітру», як і селяни.

Запозичення і зміни, що мали місце в історії козацького одягу, стосувалися більше вихідного, святкового вбрання, способів його прикрашання, удосконалення крою. У щоденному одязі зазнавали змін лише деякі частини та деталі. Взагалі ж цей процес доповнив, урізноманітнив і збагатив традиційне українське народне вбрання, витворив його новий стиль – козацький.

Найхарактерніші ознаки вихідного, святкового К.в. – яскравість барв, але не строкатість, переважання двоколірності у поєднанні різних його частин, часом навіть одноколірності, а також гри фактур різних тканин і матеріалів – сукна з шовком, оксамитом, штофом, залізом, міддю, сріблом, золотом, парчею.

Щоденне і похідне козацьке вбрання було простим, мало набагато скромніший вигляд. Часто це був зношений вихідний одяг або «нежалкий», шитий з грубого сукна, з простих овечих шкур, конопляного полотна. Чоботи вже не з сап'яну, а з юхти. Зброя була «чорною», без прикрас, призначеною тільки для бою. Залізні її деталі навіть змочували розсолем: «щоб не грало враже око на козацькій зброї». І пояси були не дорогі, а вовняні і шкіряні з усіма необхідними для щоденного життя та боротьби приналежностями: ложкою, виделкою, баклагою, порохівницею, натрускою, ножем та іншими необхідними речами.

Одностроїв як таких не було, бо одягом кожен забезпечував себе сам, але смаки, уподобання абсолютної більшості козаків, що були українцями, мали багато спільного, і тяжіли до звичних народних форм і кольорів. Тому й виникла спільна мода на кольори, матеріали, на крій вбрання, що й робило його схожим на однострої. Особливо це стосується городового козацтва, що шило його вдома, а також замовляло кравцям.

Сорочка була особливо важливим елементом одягу, оскільки мала тісний зв'язок з тілом людини і володіла у свідомості українського народу, а отже й у козаків, особливими магічними властивостями – була оберегом і виявляла лікувальну силу. Сорочки у козаків переважали двох типів: *чумачка* (найбільш поширена) і *сорочка з вставками*. Шили їх із льняного і конопляного полотна. І чумачка, і сорочка з вставками шилися спочатку без комірців. Як і всі українські сорочки, горловину зміцнювала і прикрашала обшивка – вузенька смужка полотна (комірці прийшли пізніше, очевидно із заходу). Шили її у вигляді вузенької стійки до 3 см. Рідше використовувались невеликі відкладні коміри. Довжина сорочок у козаків була до стегон і пов'язувалась із способом носіння – сорочки обов'язково заправляли у шаровари.

Оздоблення сорочок мало оберегове значення, тому перш за все покривали візерунком краї рукавів, горловину і пазуху. Багатство оздоблення залежало від призначення.

Важливу оберегову роль мав також *пояс*. Взагалі в українському і зокрема в козацькому вбранні пояс мав дуже велике значення як прикраса і окраса одягу, а також як незамінна, щоденна частина спорядження козака. Пояси дарували, ними хизувалися, як і зброєю. Так само як інші види вбрання, пояси розрізняли за призначенням: святкові, щоденні і для походу.

Дуже характерною для козака частиною вбрання були *шаровари*. Носили їх поверх сорочок, у 18 ст. запорозькі козаки не заправляли їх у чоботи, а зав'язували поверх халяв

шнурками зі срібними або золотими китицями. Холоші почали прикрашати золотим галуном по всій довжині і робити великий напуск на чоботи.

Із взуття найтипівішими для козацтва були *чоботи*, хоча на щодень носили, бувало, й *постоли* і навіть ходили босі.

У верхньому вбранні основним був одяг каптанного типу. У народній традиції часто згадується *жупан*, як найпоширеніше козацьке вбрання, але часто з жупаном ототожнюється власне каптан. Між ними є певна різниця, хоча обоє могли надягатися безпосередньо на сорочку. Каптан часом називали *піджупанником*, тобто поверх нього могли одягати жупан.

Поширеним серед козацтва буденним одягом була свита. Козацька свита нічим не відрізнялася від загальнонародної. Кроєм схожа на каптан, але здебільшого не мала плечових швів, а кроїлася з перегнутих пілок і мала майже пряму спинку. Коміру не мала, горловину обшивали або приставляли дуже низьку стійку. Довжиною була, так само як і каптан чи жупан, різною – до колін або трохи нижче у запорозьких козаків і довшою у городових.

Кунтуш або черкеска (у запорожців) були додатковим вбранням. Кроєм подібні до жупана, але мали свої особливості – досить широкі рукави з розрізами («розпорами», «роздьорами») навпроти ліктів, часть 25–30 см довжиною, у які просовували рукави каптана або жупана, а низ рукава кунтуша звисав вільно «до середини лядов».

В числі найбільш відомого вихідного, святкового вбрання в середовищі козацтва була плащова форма одягу – накидка, що в літературі мала кілька назв – кирея, опанча, бурка. Вона типово польського походження, хоча можна знайти її відповідники в Україні-Руси в часи князівські. Накидка побутувала у козацької старшини, її в урочистих випадках обов'язково надівав гетьман.

Прямим відповідником накидці багатій, парадній можна вважати чисто народну її форму «бурку», власне справжню бурку, яку також часом називають *киреєю*, що одягалася в негоду або в подорож.

Для негоди була ще одна форма одягу, яку називають і «кирея», і «кобеняк», і «сіряк». В літературі частіше «кобеняк». Він одягався поверх свити, жупана і навіть кожуха.

У зимову пору, під час морозів, козаки одягалися у овечі кожухи, які носили поверх сорочки, і поверх каптана чи жупана. Кожух – такого ж прямого крою, як і кобеняк, довжина теж така сама.

Існувала ще коротка форма кожуха – кожушок до пояса.

2. Козацьке харчування

На Січі обід готувався в кожному курені окремо в великих мідних або чавунних котлах, які підвішувалися за допомогою залізних гачків на кабиці в сінях кожного куреня. До столу зазвичай подавалися: *саломаха* (солонина) – житнє борошно, густо зварене з водою; *тетеря* – житнє борошно або пшоно, не дуже густо зварене на квасі; *щербя* – житнє борошно на рибній юшці.

Тетеря готувалася як пшоняна каша, до якої під час кипіння додавалося кисле житнє тісто. В крутому виді тетеря їлася з рибною юшкою, жиром, молоком або просто водою. *Братко* – пшоняна каша з додаванням замість кислого житнього тіста пшеничного чи іншого прісного.

Якщо козаки бажали поласувати м'ясом, дичиною, рибою, варениками, сирниками, гречаними галушками з часником чи чимось іншим, то для цього вони складали артіль, збирали гроші, на них закупляли продовольство і передавали курінному кухареві.

Козаки вживали в їжу рубці, свинину, *мамалігу* – тісто з проса чи з кукурудзи, яку їли з бринзою (солоним овечим сиром) чи з *пастромою* (висушеною на сонці бараниною),

та *загреби* – коржі, які називалися так, тому що їх клали в натоплену пічку і загірбалися золою і гарячим вугіллям.

В походах запорожці надавали перевагу продуктам, які добре зберігалися і не вимагали трудомікого процесу приготування: сухарі, борошно, крупи, сало.

Отже, козацькі уподобання в харчуванні були засновані на традиціях українського народу та зумовлені військовим життям запорожців.

3. Козацька медицина

Специфіка козацької медицини визначалася особливостями бойової обстановки і способів ураження, характерних для 16–18 ст. Козацька медицина являла собою самостійну галузь знань, в основі якої лежала українська народна медицина. Досягнення козацької медицини знайшли всебічне застосування у військово-медичній практиці. Військово-медична практика козацької медицини була спрямована не тільки на лікування хвороб і ран, а й на збереження боєздатності військ.

За козацької доби центрами професійної медицини в Україні були Київ і Львів, а також резиденції гетьманів і магнатів. Медична допомога дипломованих професіоналів – лікарів «ліковців» і аптекарів «зелійників», що здобули освіту в Західній Європі, була по кишені лише шляхті і купецтву. Професійній медицині сприяла діяльність братств. З 16 ст. набули поширення українські рукописні медичні порадики, поширювалась західноєвропейська медична література. Була налагоджена справа вирощування лікарських рослин. Існувала система фахової підготовки медичних кадрів, зокрема – хірургів та костоправів. Медичну допомогу також надавали знахарі і цирульники. Існувала також система спеціальних медичних закладів – шпиталів, які становили собою притулок для хворих, покалічених і старих німецьких людей. Діяли також поодинокі лікарні. При шпиталях і лікарнях діяли аптеки, які у більшості випадків являли собою комори для зберігання медикаментів. З кінця 16 ст. козацькі шпиталі знаходились при Трахтемирівському монастирі, Спасо-Преображенському Києво-Межигірському монастирі і Самарському Пустельно-Миколаївському монастирі. З середини 17 ст. до українського козацького війська з Московського аптекарського приказу відряджались лікарі і присилались медикаменти. У 18 ст. козацькі полки Гетьманщини і Слобожанщини утримували дипломованих лікарів за свій кошт, що було справою недешевою. На Запорозькій Січі дипломованих лікарів не було. У кожній козацькій сотні був свій цирульник, а у полку – лікар (рідко коли дипломований). Перед виступом козацького війська у похід цирульники готували стрічки полотна – «пасочки» – для перев'язок, лубки для фіксації переломів, топлене сало та «плайстер» з оливи, каніфолі і воску, мазі тощо. При лікуванні ран козаки використовували горілку, порох, попіл, землю, слину тощо. У повсякденному житті козаки дотримувались вимог гігієни по запобіганню інфекційним кишковим хворобам. Цирульники пильно стежили за дотриманням гігієни кожним козаком. Вигрібні ями у військових укріпленнях і таборах пересипалися вапном. Належним чином було поставлено козацьку карантинну службу. Постійно проводилась розвідка епідеміологічної ситуації в сусідніх державах. Однак проти чуми («морової язви») К. м. була безсилою. Хворих козаків ізолювали, а підозрілих на захворювання чумою і приїжджих з інших районів утримували на карантині.

Рекомендована література:

Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів: Світ, 1990. – Т.І.

Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2006.

Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.

Матейко К. І. Український народний одяг. – К., 1977. – С.32–44.

Стамеров К. Нариси з історії костюмів. – К.,1978.

Ніколаєва Т. О. Історія українського костюма. – К.,1996.

Сергійчук В. Козацькі шпиталі // Наука і суспільство. – 1988. – № 12. – С.52–53.